УДК 338:14:343.37

Хом'як М.С.,
к.е.н., докторант,
Університет державної фіскальної служби України

ОСОБЛИВОСТІ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ У ФІНАНСОВОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

Анотація. Виявлено особливості прояву тіньової економіки в сучасних реаліях України. Запропоновано узагальнену класифікацію тіньових потоків з урахуванням ієрархії економічної системи. Обґрунтовано конкретні заходи щодо детінізації економіки, зокрема на регіональному рівні.

Ключові слова: класифікація тіньових потоків, корупція, регіони, тіньова економіка, фінансовий простір.

Постановка проблеми. Сучасний глобалізований світ формує складні процеси, зокрема й економічного напряму, які щодо України зумовлюють непередбачувані чинники. Так, доволі болісно країна сприйняла світову фінансову кризу 2007–2009 рр. Відкритість кордонів передбачає вільне переміщення фінансових ресурсів, тому фінансові потоки в обох напрямах несуть у собі тіньовий складник. Щодо України, то з урахуванням усіх чинників сукупний обсяг тінізації економіки визначається до 50% від ВВП, що є одним із найбільших показників у світі, тому є доцільність з'ясування особливостей тіньової економіки у фінансовому просторі України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність вирішення цієї проблеми для України є очевидною, тому зрозумілий інтерес із боку вчених. Так, специфіці тінізації економіки в другому десятиріччі XXI ст. присвятили свої праці З. Варналій, О. Гарань, С. Гуржій, А. Ковальчук; фінансові потоки досліджували А. Гальчинський, Т. Паєнтко, В. Якубенко; взаємозв'язок тіньової економіки та корупції виявили М. Фоміна, В. Приходько М. Каптуренко [1], а детермінанти тіньової економіки розкрила Н. Краус [2].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зазначимо, що протягом останніх років боротьба з тінізацією економіки в Україні є актуальним державним завданням, свідченням чому є створення у 2016–2017 рр. декількох загальнодержавних антикорупційних структур. Відповідно, є потреба в науковому обґрунтуванні, зокрема теоретичному забезпеченні функціонування відповідних захисних механізмів у вітчизняному фінансовому просторі.

Мета статті полягає у виявленні особливостей прояву тінізаційних процесів у фінансовому просторі та розробленні відповідних механізмів зменшення тіньових обсягів фінансових ресурсів, зокрема корупційних.

Виклад основного матеріалу дослідження. Україна, яка здобула незалежність в останньому десятилітті XX ст., намагалася, як й інші постсоціалістичні країни, формувати новий суспільний устрій, і за більш ніж двадцятип'ятирічний період незалежності забезпечено лише окремі суспільні здобутки, але щодо економічної сфери, то варто звернути увагу, що навіть на середину 2017 р. поки що не досягнуто рівня ВВП 1990 р. Є багато обґрунтувань та аналітичних висновків щодо цього, але однією з вагомих проблем є рівень тінізації економіки. З'ясуємо в короткому викладенні сутність цього поняття. В. Васенко зазначає, що тіньова економіка – це системне явище господарювання асоціальної природи, що притаманне країнам із будь-яким соціально-економічним ладом, а також виражає різний рівень інтенсивності соціальної небезпеки та відображає форму кризи державного управління економіки як дисфункціональність [3, с. 15]. С. Мочерний уважає, що тіньова економіка – це сфера вияву економічної активності, спрямованої на отримання доходів від здійснення заборонених видів діяльності або на ухилення від суспільного (державного) контролю та сплати податків під час здійснення легальних видів економічної діяльності [4, с. 637].

Це явище характерне не лише для України, тіньова економіка присутня й у інших державах. Так, Б. Контіні під тіньовою економікою розуміє «невидиму» діяльність, яка враховує незаконну діяльність, тіньову (приховану) економіку [5, с. 112]. А. Френз дотримується думки, що тіньова економіка – це діяльність, що не зараховується до ВВП через відсутність методологічної бази обліку нелегального виробництва товарів і послуг. Її компоненти – прихована діяльність самозайнятих та прихована діяльність зайнятих, що працюють додатково [6, с. 69].

Отже, це явище є інтернаціональним. Щодо України, то протягом перших років незалежності було необхідно налагоджувати функціонування економічної системи на нових засадах. За відсутності необхідного досвіду, зокрема управлінського, на рівні держави та регіональному сформувалися некеровані процеси, зокрема у банківській, виробничій, торговельній сферах. З урахуванням зростаючої відкритості економіки як логічно пояснюване явище зростали відповідні операції фінансового змісту. Неспроможність новосформованих податкових та контрольних органів забезпечити організацію стягнення податків, моніторинг їх формування призвели до масового ухилення від їх сплати. Наприкінці XX ст. цю ситуацію певною мірою вдалося стабілізувати, проте започатковані традиції тіньового бізнесу суттєво подолати не вдалося, тому в середині другого десятиріччя XXI ст. рівень тінізації економіки в Україні є доволі значним .

Обґрунтуємо класифікацію тіньових потоків. Зазначимо, що вітчизняними вченими запропоновані класифікації тіньової економіки. Так, З. Варналій виділяє три блоки: неформальний, прихований, підпільний (кримінальний) [7]. Зважаючи на погляди інших учених, сформуємо класифікацію тіньових потоків (рис. 1). Згідно із цими ознаками залежно від завдань дослідження можна охарактеризувати окремі прояви тіньової економіки, яка настільки поширена, що досліджується вченими різних напрямів: економічного, соціологічного, політичного тощо. Не вдаючись у багатовекторність дослідження всіх проявів тіньової економіки, детально зупинимося на оцінках її рівня в Україні за останні роки.

Обумовимо, що залежно від способу її виявлення експертами наводяться різні оцінки. Так, фахівцями Міністерства економічного розвитку і торгівлі України станом на перший квартал 2016 р. (порівняно з відповідним періодом минулого року)

визначено рівні тіньової економіки в Україні за такими методами:

– за методом збитковості підприємств зменшення рівня тіньової економіки становило 13 в. п. (до 34% від обсягу офіційного ВВП), що значною мірою відбулося завдяки поліпшенню фінансової ситуації у ВЕД «Професійна наукова та технічна діяльність»;

– монетарний метод показав зменшення рівня тіньової економіки на 6 в. п. (до 29% від обсягу офіційного ВВП);

– електричний метод зафіксував зменшення рівня тіньової економіки на 3 в. п. (до 34%);

– за методом «витрати населення роздрібний товарообіг» рівень тіньової економіки зменшився на 2 в. п. (до 54%) [8, с. 4].

Комплексне порівняння рівнів тіньової економіки здійснила Т. Тищук, яка зазначила: «Показники, які пов'язують із рівнем тіньової економіки в Україні, розраховують Держстат, Мінекономрозвитку та Ф. Шнайдер. Оцінка Держстату (близько 17% ВВП) відображає обсяг економіки, яка безпосередньо не спостерігається. За різними оцінками Мінекономрозвитку, тіньова економіка в Україні становить від 25% до 58% ВВП. Так званий інтегрований показник рівня тіньової економіки, за даними Мінекономрозвитку, останнім часом перевищує 40% ВВП. За даними Ф. Шнайдера, тіньова економіка в Україні становить близько 50% ВВП» [9].

Отже, економіка України від тінізації втрачає доволі значні кошти. Аналіз фахової літератури з тіньової економіки дає змогу дійти висновку, що ця проблематика досліджується за трьома основними зрізами:

– політичним, де виявляються політичні чинники впливу; роль політичних партій у формуванні органів влади; реалізація політичних схем, які сприяють корупційним проявам;

– соціальним, де аналізуються ментальні складники тіньової економіки; вплив громадських, у тому числі політичних, організацій на ці процеси; роль засобів масової інформації; реакція суспільства на ці процеси тощо;

– економічним, де обґрунтовуються та аналізуються тіньові потоки, зокрема розроблення методик розрахунку тіньових рівнів економіки; виявлення «прогалин» у законодавстві, яке не забезпечує зменшення тінізації; позитивні та негативні сторони тіньових обсягів; розроблення механізмів зменшення цих обсягів; супутніх явищ тінізації, зокрема корупції та офшорних зон.

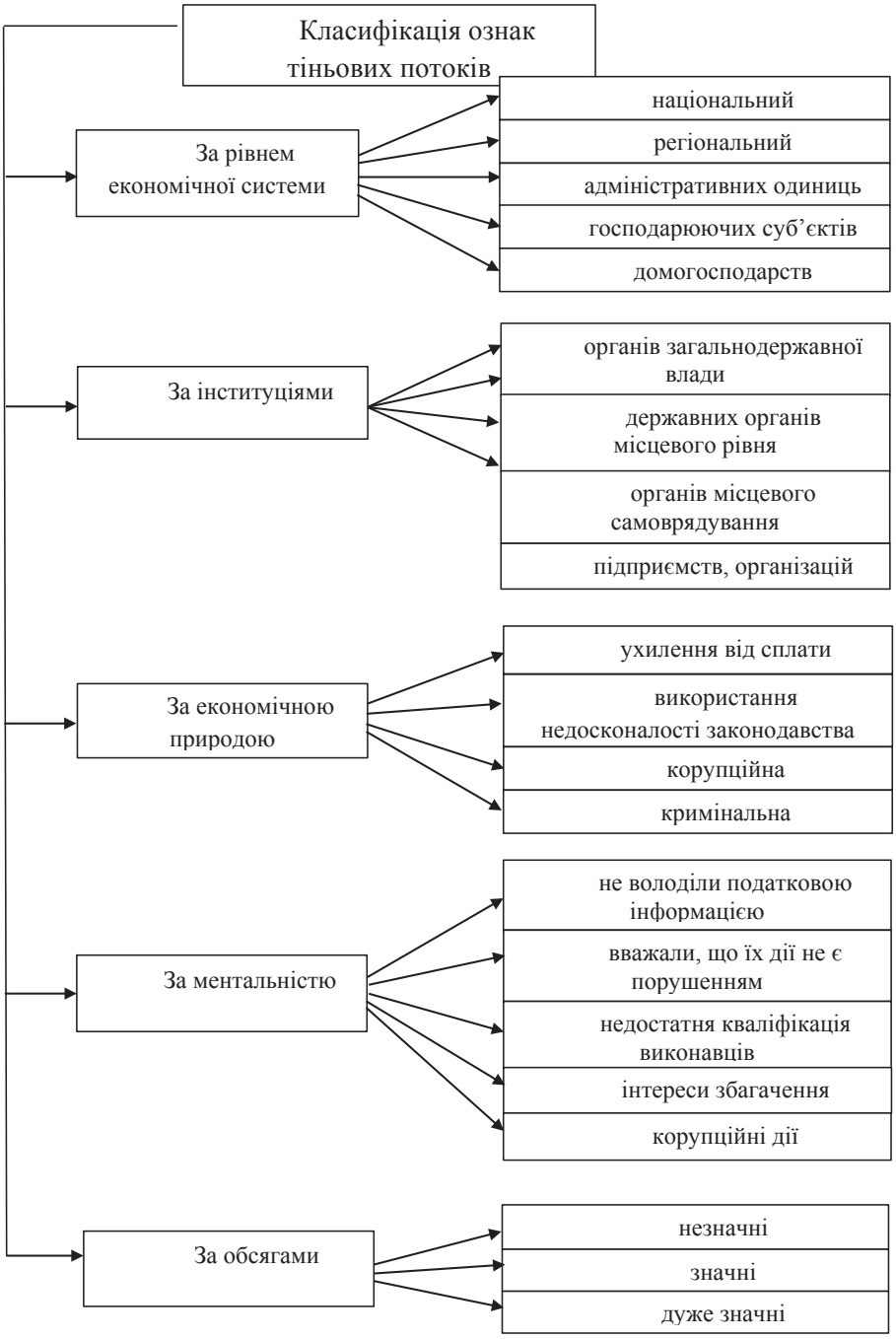

Рис. 1. Класифікація ознак тіньових потоків

Джерело: складено автором

Згідно з поглядом Т. Тищук, дослідження Ф. Шнайдера та його колег підтверджують, що тіньова економіка може як стимулювати, так і стримувати економічне зростання. Кількісні оцінки Ф. Шнайдера для окремих країн доводять, що 2/3 доданої вартості, створеної в тіньовій економіці, роблять внесок у споживання, тим самим стимулюючи економічне зростання [9].

Щодо об'єктивності оцінок тіньового сектору економіки у співставленні з рівнем ВВП, то Т. Тищук зазначає: «Неоднозначна інтерпретація показників рівня тіньової економіки України часто сприяє формуванню надмірно оптимістичних очікувань щодо детінізації. Зокрема, низка експертів уважає, що додатково до ВВП, який обраховує офіційна статистика, у тіньовій економіці створюється «тіньовий ВВП», який становить від

40% до 60% від його офіційного обсягу. Насправді, обсяг тіньової економіки в Україні дійсно є значним, але жодна з наявних сьогодні оцінок не дає відповіді на питання щодо обсягів ВВП, які створюються додатково до тих, які вже враховані в офіційній статистиці [9].

Отже, існує багато поглядів щодо тінізації економіки як явища, оцінок її рівня, впливу на економічний розвиток держави. Оцінкою такого явища має бути практика, яка існує в зарубіжних країнах. Так, обсяги тіньової економіки у Словацькій Республіці, Польщі, Чеській Республіці та Естонії оцінюються на рівні 5–13% ВВП, у Казахстані – 34%, Латвії –35%, Болгарії – 36%, Росії – 42% [8]. Згідно з дослідженнями Асоціації дипломованих сертифікованих бухгалтерів (АССА) Україна серед 28 країн із тіньовою економікою займає 3-є місце після Азербайджану (67,04% від ВВП) та Нігерії (48,37% від ВВП). Обсяг тіньової економіки в Україні за 2016 р. становив 1,095 трлн. грн., або 45,96% від ВВП, притому, що найменший рівень у США –7,78%, Японії – 10,08% та Китаї – 10,15% [10].

Отже, нині в Україні сформувалася власна модель економічного розвитку, і тіньова економіка є її органічною складовою частиною, хоча це не є звичним станом нормальної функціонуючої, демократичної, відкритої, соціально орієнтованої економіки. Є хибною думка, що значне зниження її рівня призведе до зменшення динаміки економічного розвитку. Негативні риси, звичайно, не повинні бути складниками суспільного розвитку, адже ухилення від сплати податків, недостовірне подання звітності та інші порушення господарського процесу не лише зменшують дохідну частину відповідних бюджетів, а й сприяють формуванню у відповідних виконавців негативних звичок.

Оскільки тінізаційні процеси відбуваються у фінансовому просторі, визначимося із тлумаченням цього поняття. Об'єктивним є погляд британських дослідників Р. Лі, Г. Кларка та Е. Лейшона, які розглядають фінансовий простір як певний континуум чи середовище розгортання фінансових процесів [11]. Подібного підходу притримується й В. Пилипів, який, обгрунтовуючи доцільність уведення в науковий обіг поняття «фінансовий простір», звертає увагу на важливість розкриття співвідношення основних категорій, що характеризують фінансовоорієнтований розвиток територіальних економічних систем, зокрема й таких, як фінансова система та фінансове середовище [12].

Отже, у фінансовому просторі України обертаються значні, як для нашої держави, фінансові ресурси. Якщо взяти до уваги, що ВВП у 2016 р. становив 2,38 трлн. грн., а ще орієнтовно 50% перебуває у тіньовому обігу, то є очевидним щодо необхідності налагодження контролю над внутрішніми та зовнішніми фінансовими потоками. Нині в Україні до контролю над різними напрямами фінансових потоків причетна значна кількість структур: Міністерство фінансів України, Державна фіскальна служба України, включаючи митні підрозділи, Національний банк України, антикорупційні структури.

Проте, незважаючи на певну роботу зі зменшення рівня тінізації, він все ж залишається значним. Особлива роль у цих процесах відводиться Національному банку України, який контролює основні фінансові потоки як усередині країни, так і за кордоном, але останні події кінця 2016 – початку 2017 рр. щодо ліквідації банків та реструктуризації боргів «ПриватБанку» і передачу його у державну форму власності свідчать про запізнілу реакцію на ці події. Причинами неефективності фінансового контролю є:

– недосконалість юридичних актів щодо прямої відповідальності посадових осіб;

– відсутність практики притягнення до відповідальності осіб, причетних до неприйняття дієвих дій щодо моніторингу фінансових потоків, зокрема в офшорні зони;

– відсутність належної реакції антикорупційних органів на виявлені факти антикорупційних дій, зокрема оприлюднених засобами масової інформації.

Одним із напрямів тіньових потоків є рух фінансових ресурсів в офшорні зони. У фаховій літературі достатньо висвітлена ця проблема для України. Зазначимо, що доволі аргументовано обґрунтував теоретичне підґрунтя функціонування офшорного бізнесу Ч. Тібо ще у 1956 р. у праці «Чиста теорія локальних витрат», де він зазначив, що в той час, коли на державному (федеральному) рівні відсутнє рішення ринкового типу для визначення рівня витрат на суспільні блага, на місцевому рівні кожен уряд має свою більш-менш встановлену структуру доходів та витрат. Як наслідок, споживач схильний переїжджати до суспільства, місцевий уряд якого більш відповідає його бажанням [13, с. 418].

Кількісну оцінку тіньових потоків в офшори наводить І. Шовкун, яка зазначила: «За різними оцінками, починаючи з 1991 р. з України в офшори виведено капітал на суму 148 млрд. дол. Не всі ці багатства виводилися з країни корупційною клептократичною владою. Бізнес використовує офшори для легального зниження податкового навантаження, зменшення ризиків, спрощення судового захисту своїх інтересів» [14].

Директор Інституту економіки та прогнозування НАН України В. Геєць визнає, що виведення в офшори $167 млрд. за 21 рік (незалежності – **Авт.**) означає, що кожен рік з української економіки йшло по $8 млрд. За його словами, частина цих коштів повернулася назад у вигляді іноземних інвестицій і кредитів, а також фінансування виборчих проектів [15]. В. Лановий уважає, що розрахунки сукупного вивезення капіталу з України свідчать: щорічно вони становили 12–18 млрд. дол., і це лише вершина айсберга [16].

Наслідком таких стійких суспільних негативних традицій є корупція. З урахуванням дуже лояльної суспільної терпимості до корупційних проявів протягом останніх років, особливо за часів президентства В. Януковича, це явище стало настільки розповсюдженим, що нині намагання державних органів боротися із корупцією відчутних результатів не дає. Корупція у таких значних масштабах нині загрожує економічній безпеці, оскільки не лише зменшує необхідні витрати на забезпечення обороноздатності України, але й не дає змоги забезпечити фінансовими ресурсами у необхідних обсягах реформи у фінансовій, пенсійній, освітній, медичній, житлово-комунальній сферах.

Як стверджує В. Лановий, накопичення, які ми побачили в деклараціях чиновників, є засобами, вилученими зі сфери накопичення капіталу. Можна підрахувати сукупну вартість цього майна. Звичайно, середній рівень корупційних накопичень у податківців, митників, суддів і прокурорів значно вищий, ніж у фахівців місцевих адміністрацій та соціальних служб. Проте можна визначити загальну суму, яку корупціонери щорічно витягають із фінансової системи на свої зухвалі потреби – мінімум 4–5 млрд. дол. [16].

Оцінюючи у цілому «корупційний ринок» в Україні, директор НАБУ сказав: «Ми можемо говорити про ті суми, які фігурують у розслідуваннях. Це близько 85 млрд. грн.». За даними НАБУ, детективи Бюро здійснюють досудове розслідування в

більш ніж 320 кримінальних процесах. У 2016 р. на рахунки державних компаній повернено 116 млн. грн. Станом на початок квітня 2017 р. про підозру у нанесенні збитку державним підприємствам, повідомлено 78 осіб [17].

Незважаючи на два роки функціонування окремих антикорупційних органів, ефективність їх діяльності є незначною. Зазначимо, що в зарубіжних країнах, якщо посадовець високого рангу буде здійснювати дії, які не сумісні з виконанням його обов'язків, він, як правило, під тиском засобів масової інформації подає у відставку.

Нині одним із напрямів боротьби з корупцією є значне підвищення рівня оплати праці робітникам органів боротьби з корупцією, окремим керівникам державних структур. Не вважаємо такий шлях найбільш оптимальним тому, що основа корупції – це передусім неефективний державний менеджмент, який продукує численні юридичні пастки у звітних документах, складні форми звітності, невигідні для малого і середнього бізнесу податкові умови, численні узгодження під час реалізації господарських операцій, наявність обмежень під час здійснення фінансових операцій, вибірковість щодо застосування санкцій за порушення фінансової дисципліни тощо. Саме над усуненням цих недоліків у функціонуванні як економіки загалом, так і розвитку малого і середнього бізнесу потрібно зосередити зусилля державних органів влади. Окремі кроки у цьому напрямі вже зроблено: поліпшується податкове законодавство, практикується конкурсний набір на посади державних службовців, посилився контроль над здійсненням корупційних дій із притягненням окремих державних службовців, у тому числі й вищого рангу, до відповідальності. Якщо такі тенденції будуть продовжуватися, то це сприятиме зменшенню рівня тінізації економіки.

Беручи до уваги актуальність проблематики щодо тіньової економіки, пропонуються такі дії:

– активізація боротьби з тіньовими потоками, зокрема корупційними органами боротьби з корупцією, їх періодична звітність про результати роботи;

– залучення фахівців відповідного профілю, громадських організацій до контролю над формуванням і використанням бюджетних ресурсів, зокрема на регіональному рівні, з поданням статистичної звітності бюджетоутворюючими підприємствами;

– широке інформування громадськості з відповідним оприлюдненням в електронних ресурсах конкретних підприємств та організацій результатів діяльності не менше ніж один раз на квартал;

– періодична звітність антикорупційних органів щодо супроводу порушених справ.

Висновки. Для України боротьба з тіньовою економікою є одним із пріоритетних завдань. Як показали результати виконаного дослідження, ця діяльність із боку відповідних державних органів проводиться неефективно. Розроблені пропозиції щодо активізації цієї діяльності, беззаперечно, будуть сприяти зменшенню рівня тінізації економіки Україні.

Література:

1. Корупція і тіньова економіка: політекономічний аспект : [монографія] / М.В. Фоміна, В.В. Приходько, М.Г. Каптуренко [та ін.] ; кер. авт. колективу і наук. ред. М.В. Фоміна. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2012. – 333 с.
2. Краус Н.М. Детермінанти тіньової економіки в інноваційних умовах господарювання : [монографія] / Н.М Краус. – Полтава : Дивосвіт, 2014. – 148 с.
3. Васенко В. Тіньова економіка України та шляхи її детінізації / В. Васенко // Вісник Черкаського національного університету. Серія «Економічні науки». – 2016. – № 1. – С. 15–23.
4. Економічна енциклопедія : у 3-х т. Т. 3 / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Академія, 2002. – 952 с.
5. Contini B. The Irregular Economy of Italy: a Survey of Contributions B. Contini //Guide-book to statistics on the hidden economy.
6. Frans A. Guide-book to statistics on the hidden economy: conference of European statisticians. United Nations. – N.Y., 1992. – P. 67–78.
7. Економічна безпека : [навч. посіб.] / За ред. З.С. Варналія. – К. : Знання, 2009. – 647 с.
8. Тенденції тіньової економіки в Україні. І квартал 2016 року / Міністерство економічного розвитку і торгівлі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua/documents/download/?id/=eb2cd8a78.
9. Тищук Т. Міф та реальність: тіньова економіка в Україні. / Т. Тищук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.obozrevatel.com/finance/business-and-finance/95617-mif-ta-realnist-tinova-ekonomika-v-ukraini.htm.
10. Украина попала в топ-5 стран с крупнейшей теневой экономикой [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.rbc.ua/rus/news/ukraina-popala-top-5-stran-krupneyshey-tenevoy-1498836744.html.
11. Lee R. The remit of financial geography – before and after the crisis / Lee, R., Clark, G. L., Pollard, J. S., Leyshon A. – Journal of Economic Geography, 2009. – № 9. – P. 723–747.
12. Пилипів В.В. Управління відтворенням територіальних економічних систем у фінансовому просторі / В.В. Пилипів. – К. : РВПС України НАН України. – С. 57–59.
13. Tiebout C.M. A Pure Theory of Local Expenditures. 64 Journal of Political Economy 416 (1956). – P. 416−424.
14. Шовкун І. У тіньовій економіці України обертаються гігантські кошти / І. Шовкун [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.expres.ua/news/2017/04/02/235826-tinoviy-ekonomici-ukrayiny-obertayutsya-gigantski-koshty-ekspert-skazav.
15. Геєць В. Щороку з економіки України виходить $8 млрд. / В. Геєць [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://ipress.ua/news/shchoroku_z_ekonomiky_ukrainy_vyhodyt_po_8_mlrd_5050.html.
16. Лановий В. Втеча капіталу і декапіталізація – катастрофа для України / В. Лановий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.epravda.com.ua/columns/2016/12/2/613088/.
17. Ринок корупції в Україні становить 85 мільярдів – НАБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.epravda.com.ua/news/2017/04/24/624180/.

Хомяк М.С Особенности теневой экономики в финансовом пространстве Украины

Аннотация. Выявлены особенности проявления теневой экономики в современных реалиях Украины. Предложена обобщенная классификация теневых потоков с учетом иерархии экономической системы. Обоснованы конкретные меры по детенизации экономики, в том числе и на региональном уровне.

Ключевые слова: классификация теневых потоков, коррупция, регионы, теневая экономика, финансовое пространство.

Khomiak M.S Peculiarities of the shadow economy in the financial space of Ukraine

Summary. Features of the shadow economy in modern realities of Ukraine are revealed. A generalized classification of shadow flows with the account of the hierarchy of the economic system is proposed. Concrete measures on the shadow economy, in particular, at the regional level, are well-grounded.

Keywords: classification of shadow flows, corruption, regions, shadow economy, financial space.